

ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАХИСНИКА КРАЇНИ

Статтю присвячено загальним психологічним методологічним і теоретичним підходам, які можуть розглядатися при вивченні особистості як захисника країни. Показано роль біологічних, соціальних і екзистенціальних детермінант формування особистості.

Ключові слова: формування, особистість, захисник, біологічне, соціальне, екзистенціальне.

Віддавна, а це V ст. до н. е. - поч. XIX ст., основними проблемами психології особистості були питання моральної і соціальної природи людини, її вчинків і поведінки (філософсько-літературний період: Сократ, Аристотель, Спиноза, Локк, Юм). І сьогодні в перехідний етап у розвитку суспільства активізується увага до формування нового типу особистості, яку, за передбаченням Е.Фромма, варто охарактеризувати "ринковою орієнтацією", глобалізаційними прагненнями. Така людина мислить категоріями товарно-грошових стосунків, інша людина, а іноді, і країна, для неї виступають товаром з відповідними (товарно-матеріальними) якостями. Одним із основних принципів і життєвих цілей існування людини нині проголошується повна свобода дій, спрямованих на покращання свого матеріального добробуту, без огляду на етичні, моральні цінності.

Розвиток сучасної психології, зважаючи на ці тенденції, зберігає увагу на цих філософсько-психологічних проблемах людини.

У провідних теоретичних напрямках психології умовно виділяють біогенетичний, соціогенетичний, персонологічний.

Біогенетичний напрям базується на тому, що спадкове первісно зумовлює всі особливості розвитку особистості, соціокультурні й ситуативні чинники лише накладають свій відбиток на своєрідність його протікання.

Теорія психоаналізу З. Фрейда виділяє в структурі особистості три компоненти або рівні: "Воно" (несвідома частина психіки людини – скупчення інстинктивних потягів, або сексуальних, або агресивних, які спонукають до негайного задоволення незалежно від ставлень суб'єкта до зовнішньої реальності); "Я" (свідомість та самосвідомість людини, сприймання і оцінювання нею самої реальності, власне особистості й поведінки Я; "Над – Я" (керується ідеальними уявленнями – прийнятими у суспільстві нормами моралі і цінностями, є системою моральних почуттів і вимог до поведінки, вчинків і рішень Я суб'єкта). Несвідомі потяги дуже часто призводять до конфліктів між Воно і Над – Я, що розв'язується за допомогою свідомості.

Положення психоаналізу в дослідженні становлення захисника країни є актуальними при вивченні деструктивних психологічних захистів, які витісняють зі сфери свідомості психотравмуючі фактори, що призводять до регресивного розвитку особистості.

На практиці перебільшення біологічного чинника у зв'язку з теорією "захисту" у XX ст. призвело до виникнення рясистих теорій.

У теоріях соціогенетичного напрямку недооцінюється значення індивідуальних природжених особливостей, а також внутрішня активність особистості як свідомого суб'єкта діяльності.

Філософи-екзистенціалісти ставили перед собою завдання допомогти людині вистояти, знайти своє місце у світі, тобто вкоренитися у бутті. Глибинний смисл екзистенціалізму й полягає у розумінні того, що людина перебуває перед альтернативою вибору автентичного, справжнього буття, в якому особистість обирає себе, укорінюється в бутті, або несправжнього, коли втрачається Я людини, вона губиться в масі, у натовпі.

Персонологічний напрям пояснює становлення особистості прагненням до самоактуалізації і внутрішнього самовдосконалення. До персоналістичного напрямку належать теорія самореалізації Г. Олпорта, концепція самоактуалізації А.Маслоу, концепція ставлень у структурі особистості К.Роджерса, В.Штерна та ін.

Гуманістичність цього напрямку міститься у відмові від маніпулятивного підходу і поглядів на особистість як на найвищу соціальну цінність зі своєрідністю і неповторністю власного Я, що здатна відбутися завдяки відповідній організації міжособистісних стосунків.

Але західноєвропейський гуманізм з його ідеалами переважно зовнішнього комфорту при вихованні захисника країни протиставляється культурі розуміння буттєвісного укорінення людини, акцентуючи передусім на соціально-психологічному виявленні вищих цінностей буття, укоріненням саме в екзистенційно-онтологічному плані. Відтак буттєвісне укорінення людини ми трактуємо як "буття країни в собі", "культури народу в собі", як максимальну повноту буття людини, самоактуалізацію та самореалізацію всіх власних сутнісних сил, як конкретного варіанту втілення позитивних можливостей, здібностей, цілей та цінностей, горизонт особистісного простору для проявів духовності, творчості у зв'язку зі своєю країною.

Пошук *єдиносутнісного смислу* серед множини інших, зниження напруження людського буття зумовлюється зближенням смислів повсякденного та вищого, істинного буття як "культурного горизонту" та "сутнісного кореляту конституювання світу" (Е. Гуссерль) і життєвого світу людини.

Розвиток особистості, зокрема, у вітчизняній психології пояснюється виникненням новоутворень. У своїй *культурно-історичній концепції* [4] Л.С. Виготський зазначає – щоб відбувся розвиток особистості, повинна мати місце цілеспрямована активність самого індивіда, яка приведе до виникнення принципово нових психологічних якостей – новоутворень, що є результатом участі у провідній для певного віку діяльності (О.М. Леонтьєв [6]). Л.С. Виготський зазначає, що особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона пред'являє для інших [4].

Відповідно до *культурно-діяльничої концепції соціалізації особистості*, культура несе в собі нормативний образ людини, інтеріоризація якого спричинює специфіку ціннісних орієнтацій, Я-концепції, самокатегоризації, еталонних схем причинності (В.В. Москаленко) [9].

Еталонний образ захисника-воїна знаходимо в різних проявах культури: народному епосі, міфології, монументальній скульптурі, народних та авторських героїко-патріотичних піснях, літературі, - народній і авторській.

На основі аналізу теоретико-методологічних основ проблеми нами вироблено авторський підхід, що належить до

суб'єктно-діяльнісної парадигми, проте з певним зміщенням акцентів: людина розглядається нами як суб'єкт, що змінює не тільки навколишній світ, а перш за все – себе, з метою вдосконалення та гармонізації власного буття і стосунків з довкіллям, уникаючи при цьому "своєцентризму" (Г. Батищев) [1].

Провідною формою становлення, здійснення і розвитку людини в процесі *особистісно-діяльного розгортання* А.В.Петровський вважає соціально значущу діяльність. А.В. Петровський розглядає розвиток особистості в соціально-психологічному контексті як суб'єкта соціальних відносин [427].

У *динамічному підході* до психологічного вивчення особистості, особистість розглядається як рухлива система, що розвиває себе в соціально значущій діяльності і суспільних відносинах (Л. І. Анциферова [26]). Основною особливістю *суб'єктно-вчинкового підходу* є те, що особистість розглядають як таку, яка свідомо спрямовує свої дії і вчинки, тобто є "причиною самого себе". Вчинком є не будь-яка дія, а дія, спрямована на досягнення визначеної мети певними засобами. Сміслом вчинку є те, як він входить в загальний задум життя людини. Зовнішньо вчинок проявляється в однозначних і незворотних діях. *Вчинковий характер активності* захисника країни забезпечує розвиток особистості як суб'єкта через становлення виразної, дедалі більш усвідомлюваної і сильної суб'єктної мотивації до перетворення світу і себе в цьому світі за власними законами, цілеспрямованість, здатність самостійно ставити мету, обирати чи створювати оригінальні і водночас адекватні їй засоби і способи, через прояв виваженої ризикованості, упевненості у прийнятті рішень, через наявність високої працездатності, продуктивності, вправності, старанності і виконавської дисципліни, здатності до адекватної критичної оцінки результатів своєї активності та вміння вчитися на власному досвіді, реалізовувати власний творчий потенціал тощо, внутрішню установку до саморозвитку та самовдосконалення, здатність до рефлексії, самодіагностики, самокорекції, самопрофілактики, самотерапії та ін., адекватну оцінку життєвої перспективи.

Згідно з С.Л. Рубінштейном, людина є особистістю від того, наскільки вона свідомо виявляє своє ставлення до довколишнього середовища, прагне до свідомого оформлення свого Я.

Важливим є також положення С. Л. Рубінштейна про тенденції, які виступають як прагнення, коли намічено не тільки вхідний, але й кінцевий їх пункт (там само). Проблема спрямованості, за С. Л. Рубінштейном, це і є питання про динамічні тенденції, що як мотиви визначають людську діяльність, самі, у свою чергу, визначаючи її цілі й задачі.

Можна виокремити декілька *ліній розвитку особистості*: досягнення стану гармонійної єдності зі світом без втрати суб'єктності і з надбанням відчуття цілісності світу й себе в ньому. При тому, життєвий простір (за К. Левінім) розуміється як нерозривна єдність людини і середовища: людина здатна вона конструювати із фрагментів об'єктивного світу свій особливий, неповторний життєвий простір завдяки відповідному переживанню (Ф.Є. Василюк), особистісному смислу.

Основою єдності людини і ситуації в цілісному життєвому просторі є система потреб людини. Ситуація набуває сенсу з-поза здатності довколишніх об'єктів задовольняти потреби людини, яка і веде до того, що вони починають наділятися людиною певним смислом (Д.О.Леонтьєв), набувають позитивної чи негативної валентності (К. Левін).

Розвиток особистості відбувається в життєвому просторі і часі на життєвому шляху особистості (Т.М.Титаренко). Такі зміни життєвого простору особистості визначають її прогресивний чи регресивний розвиток, позначаються на ціннісно-смісловій сфері, свідомому виборі певної лінії поведінки, розумінням відповідальності за наслідки власного вибору. При становленні особистості захисника країни в ході позитивного розвитку домінують духовні цінності як головні смисложиттєві орієнтації й установки; та прагнення до вдосконалення, розширення обсягів життєдіяльності, інтересу до різних сторін життя, інтернальний локус контролю; людина у відданості своїй справі збереженням високомоохальної мотивації життя, задає собі питання:– заради чого вона діє.

Соціальне, як стверджує О.М.Ткаченко, у психіці конкретного індивіда постає як система соціальних цінностей, що визначає інтенціональність поведінки суб'єкта.

Здатність людини реалізувати власний потенціал здійснюється завдяки саморозвитку і саморуху (*генетико-модельний підхід*, - за С.Д. Максименком) [331, 332]. В основу даного підходу покладено розуміння особистості як функції біосоціальної потреби, а розвитку особистості як саморозвитку складної біосоціальної системи, активність якій надає нужда [331, с.112], що має афіліативна природу (форма існування – любов); нескінченість існування тощо [331, с. 97]. Згідно з цим підходом, становлення особистості є способом існування загальної сутності – потреби як суперечливого енергетично-активного інформаційного біосоціального утворення. І ця внутрішня напруга розгортається здійсненням – втіленням дійсної природи людини у творення в процесі своєї життєдіяльності, пов'язаної з життєдіяльністю країни простором любові [331, с.140]. У генетичній психології можливо звернутися до опосередкування акту створення і використання суб'єктом засобів для перетворення власних психічних можливостей (або психічних можливостей іншої людини), як процесу розвитку (С.Д. Максименко) [332, с.283].

Завдяки генетичній психології отримують результати, що відкривають процес руху в психіці привласненого засобу – воно перетворюється на ключову одиницю нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, що формують якість особистості і вже такому вигляді визначальним чином структурує подальшу поведінку й діяльність людини. Це є саморух і саморозвиток і ще це є вражаючим фактом того, як свідомість самомоделюється (там само).

Цей процес саморозгортання можливо спостерігати в умовно розподілених сферах особистості-когнітивній, емоційно-вольовій та конативній. *Когнітивна сфера особистості* значною мірою зумовлює формування позитивного глобального самоставлення; розвиток самосвідомості; адекватну самооцінку та рівень домагань, аналіз взаємовідносин між громадянином і країною, політичного, економічного та культурного життя, усвідомлення конструктивності сприймання себе цілісно й у єдності зі своєю країною та деструктивності в разі розірваності такої єдності, гармонійність внутрішнього світу, глибину сприймання себе в навколишньому середовищі, сприймання себе як особистості, яку можна самому вдосконалювати; прийняття себе.

Когнітивний аспект виявляється в бажанні людини аналізувати і синтезувати актуальну ситуацію розвитку, виявляти потенційні можливості приведення її у відповідність. Дану сферу характеризує когнітивна складність

особистості, яка в сукупності з аналізом соціальних зв'язків формує вольове конструювання власної поведінки. Високий рівень розвитку когнітивної сфери особистості як захисника країни – людина, що "знайшла себе" і самореалізується, узгоджує свій особистісний розвиток у діяльності з моральними принципами життя.

Емоційно-вольова сфера особистості у підготовці та розвитку людини – захисника країни відіграє визначну роль.

Людина з чіткою орієнтацією на захист своїх ресурсів у своїй країні та на її розвиток у власному волевиявленні і вольовому самоконструюванні творить зовнішній світ і себе в ньому, стає активним суб'єктом власного життя, людина ніби здобуває владу над власною волею. Якщо ж такого рівня усвідомлення власної суб'єктності людина не досягає, то виходить, що її воля "здобуває владу" над нею (В.О. Васютинський), що зумовлює деструктивні тенденції розвитку.

Правильно і те, що людина, яка працює в постійному напруженні, може досягти виснаження. Тому з допомогою вольової регуляції власної поведінки людина має так організувати власну діяльність, щоби працювати "з душею", настроєм, який дозволяє досягти високої ефективності.

Переживання – це відгук душі на власні відчуття, а тому вони носять більш суб'єктивний характер. "Почування більш невіддільні від душі, ніж відчуття, і саме їх людина не може передати іншій людині" (К.Д. Ушинський [10, с. 31]).

Деякі філософи, стверджує О.Вишневський, вважають почування головними джерелами вольових процесів, пояснюючи їхню природу прагненням організму до задоволення і намаганням уникнути страждань. Бажання, хотіння і прагнення, складаючи основу почувань, у процесі розвитку характеру трансформуються в систему мотивацій – в спонуки, якими часто визначається сила характеру – в стратегію життя особистості.

Послаблення спонук руйнує чуттєву сферу людини і зумовлює кваліть характеру, – призводить до зниження життєвого тону, до байдужості та апатії, паралізує волю. Проте і надто сильні спонуки, які не відповідають рівневі можливостей людини, теж можуть заважати розвиткові характеру. Існує – думка, що "бажання, хотіння і прагнення, – спонуки – є вродженими і певною мірою визначаються також типом ментальності народу" [3: 319].

К.Д.Ушинський відзначає також, що людина більше людина у своїх почуттях, ніж у тому, як вона думає, і що не думки становлять осереддя психічного життя людини.

Афективна сфера особистості розвивається в небайдужому ставленні до дійсності, а в тому числі, для захисника країни – до життя народу своєї країни.

Емоції людини, її почуттєва сфера характеризують ступінь задоволення потреб особистості, у тому числі – вищих, що свідчить про відповідність життя до смислової сфери людини.

Конативно-регулятивна сфера особистості в позитивних тенденціях спрямованості характеризує свідомий вибір і розуміння відповідальності за його наслідки, інтернальний локус контролю, здатність до творчого відношення до себе і світу; розвиток рефлексії.

При деструктивних тенденціях вираженим є небажання аналізувати суперечності у власній життєдіяльності, удосконалювати себе там, де зусилля виходять за межі безпосереднього функціонування індивіда; неадекватна самооцінка та рівень домагань.

Деструктивні тенденції характеризуються тяжінням до загально визначених стандартів та стереотипів, дисгармонійністю відносин себе і світу, зниженням рефлексії; зосередженням на зовнішніх аспектах діяльності та формах поведінки, уникненні критики.

Байдуже ставлення до проблем характеризує перехідний стан індивіда, що ще не визначився з власною позицією.

На високому рівні саморегуляції, з чіткою професійною визначеністю, характерним є питання: "Як Я розвиваюсь як фахівець?".

Для курсантів, стверджує А.С. Троц, які прагнуть не тільки виконати свої виробничі обов'язки "на совість", а й бути переконливо впевненими, що вони не завдали розвиткові своєї особистості моральної шкоди, важливим є питання "Чи чесно Я живу?".

Важливим фактором становлення особистості є узгодження особистісного розвитку з видом провідної життєвої діяльності, у першу чергу, фахової, гармонійності свого професійного розвитку з моральними аспектами життя, відсутністю деструктивних тенденцій розвитку, особливо морального змісту, відсутністю конфліктів зі своєю совістю.

К.Д.Ушинський наводить слова Канта юнакові: "Люби *працю* й уникай утіх, не для того, щоб відмовитись від них, а для того, щоб скільки можливо мати їх завжди тільки в перспективі" [10, с.380], важливою бо є перспектива [10, с. 31], що стоїть перед юнаком.

Шлях до укоріненості особистості як захисника країни є виявом гармонії всезагального, особливого та індивідуального, біологічного, соціального та екзистенціального, когнітивної, емоційно-вольової та конативної сфери особистості.

Таким чином, підступаючи до дослідження людини як захисника країни, значення набуває вся спадщина психологічної науки, умовно розділена на напрямки за домінуванням біологічної, соціальної чи екзистенціальної детермінації поведінки людини. При цьому біологічні чинники набувають значення на етапі визначення професійної придатності людини, соціальні – при сприянні вихованню особистості, екзистенціальні - при роботі зі смисловою сферою особистості в просторі вироблення нею власного способу життя, цілемотиваційних утворень, смисложиттєвих цінностей та ціннісних орієнтацій.

Напрямок подальших досліджень вбачається нами у виявленні ролі характеру у формуванні особистості захисника країни в період навчання у військовому інституті і у зв'язку з навчально-професійною діяльністю студентів та курсантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Батищев Г.С.* Укорененность и плодотворность // Гармонизация системы "Человек-природа"/ Генрих Степанович Батищев. – М., 1986. – С. 18-56.
2. *Библер В.С.* Нравственность, культура, современность/ В. С. Библер. – М., 1988. – 57 с.
3. *Вишневський О.* Теоретичні основи сучасної української педагогіки / О. Вишневський. – Дрогобич: Коло, 2003. – 526 с.
4. *Выготский Л. С.* Развитие высших психических функций / Лев Семонович Выготский — М. : Педагогика, 1960. — 366 с.
5. *Левин К.* Топология и теория поля // Хрестоматия по истории психологии. — М. : Изд-во МГУ, 1980. — С. 121—146.
6. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2002. – 484 с.
8. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ "КММ", 2006, – 240 с.
9. *Москаленко В. В.* Психологія соціального впливу: навч. посібн. / В. В. Москаленко. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 448 с.
10. *Ушинский К. Д.* Педагогические сочинения: в 6-ти томах / К. Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1990. – Т. 5. – 528 с.

Подано до редакції 20.05.11